

ОИЛАДА ЁШЛАР УМУММАДАНИЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МАЗМУНИ

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.15.59.074>

Шарипова Сурайё Бурхановна

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети педагогика ва психология кафедраси в/б доценти, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мазкур мақолада оилада ёшлар умуммаданий дунёқарашни шакллантириш мазмуни илмий назарий жиҳатдан ёритиб берилган. Шунингдек, мақолада, ёшлар умуммаданий дунёқарашини шакллантиришида ота-онанинг оиладаги ўрни беқиёс бўлиб, улар ўз бурчларини тўлиқ адо этганларидагина фарзанд камолоти йўлида ўзлари кутган натижага эришишлари тадқиқотчи амалий тажриба ва кузатишлари асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: оила, фарзанд, маънавият, маданият, маърифат, умуммаданий дунёқараши, ёшлар тарбияси, билим, кўникма, малака, ахлоқий тарбия, иқтидор, салоҳият, қобилият, интеллектуал ривожланиши.

Ёш авлодда маънавият, маданият, маърифатни янада юксалтириш орқали оилада баркамол авлодни тарбиялашнинг энг самарали, мақбул усуллари излаш ва ишлаб чиқиш жамият тараққиётида, хусусан баркамол шахс тарбиясида катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон тараққиётининг ҳозирги босқичида ёш авлодни ҳар томонлама камолга етказиш бугунги куннинг энг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади. [3;]

Оилани қадрият сифатида тавсифлаш ва жамият ҳаётидаги нуфузини таъкидлаш билан биргаликда, унинг мустаҳкамловчи кафолатли омилларнинг ролини ўрганиш, айниқса, ёшларни умуммаданий дунёқарашни шакллантириш катта аҳамиятга эга бўлган долзарб масаладир.

Чунки маданият инсоннинг иқтидори, салоҳияти, қобилияти ва ўзлигини намоён этиб, унинг билимлари, кўникма ва тажрибаларини, маънавий салоҳиятини амалий фаолияти орқали камол топтиришда асосий роль ўйнайди.

Адабиётлар таҳлили асосида айтишимиз мумкинки, умуммаданий дунёқарашни шакллантиришнинг энг юқори даражасида шахснинг ҳис-туйғуси устувор бўлади. Ҳис – туйғу фақат воқеликни тасаввур этибгина қолмай, балки дунёқарашни таркиб топтиришга шарт-шароитлар яратади, зеро ҳис – туйғусиз ҳеч қачон эътиқод ҳам пайдо бўлмайди. Лекин умуммаданий дунёқараши ҳам маданиятга доир билимларни эмоционал билиш ва дунёқарашига доир ғояларни мантикий билиш билан ўзаро алоқадорлигида пайдо бўлади.

Ҳақиқатдан ҳам оиланинг ижтимоий вазифаларини амалга ошириш имкониятларини кенгайтириш, айниқса, оиланинг фарзандлар тарбиясидаги нуфузини оширишга кўмаклашиш борасидаги аниқ дастурий тадбирлар мамлакатимизда оила институти орқали амалга оширилмоқда

ва республика миқёсида амалий аҳамиятга молик ишлар олиб борилмоқда.

Оилада ёшлар умуммаданий дунёқарашни шакллантиришнинг илмий назарий жиҳатларига эътибор қаратадиган бўлсак, педагог олимлар эмоционал «идрок этиш»ни «эмоционал фаолиятсизлик»дан ҳимоя этиб, «ҳис – туйғу маданияти»нинг шахс маънавий ҳаётида алоҳида соҳаси сифатида эътибор берадилар. Уларнинг интеллектуал ривожланиши унинг маънавий ҳаётида эмоционал маданиятининг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга деб таърифлайдилар. [5;]

Психологик тадқиқотлар олдида умуммаданий дунёқарашнинг шаклланишида ҳис – туйғунинг ўрни ва ўзига хос хусусиятларини ёритиш, уларнинг шахс ривожланишига боғлиқ ҳолда ўзгариб бориши ҳамда унинг психологик ўзига хослигини ёритиш вазифаси муҳим қилиб кўйилади. Ривожланган дунёқарашда билим ва муносабатлар бири-бири билан уйғунлашиб кетганлиги намоён бўлади. Ана шунда улар биргаликда шахс қарашлари тизимини пайдо қилади. Лекин қарашлар ҳақиқий дунёқарашга айланганлиги шу пайтда аниқ маълум бўладики, қачон у илгари сурилган қоидаларнинг ҳақиқийлигини намоён этиб, ҳаққонийлигига ишонч ҳосил қилган бўлса, яъни улар эътиқод билан мос келса, хулқ – одобда ва фаолиятида амалга оширилиши мумкин.

Психологлар дунёқарашнинг шаклланишини икки асосий гуруҳга бўлади. Биринчи гуруҳга маънавий соҳани киритса, иккинчи гуруҳга интеллектуал соҳани киритадилар. [7;]

Юқоридаги илмий мулоҳазаларга таяниб айтишимиз мумкинки, жамиятнинг асосий ячейкаси оила деб қарайдиган бўлсак, тажрибаларимизга таяниб айтишимиз мумкинки, аксарият оилаларимизда фарзанд тарбияси масалаларида педагогик психологик билимлар етишмайди. Оилани мустаҳкамловчи қафолатли омилларнинг ролини ўрганиш, оналаримизни педагогик психологик билимлар билан қуроллантириш бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини акс эттириб турибди.

Биз олиб борган тажриба ва кузатишларимизга таяниб айтишимиз мумкинки, оилада ёшлар умуммаданий дунёқарашини шакллантиришнинг тамал тошлари илк болалик давридан бошланса катта ижтимоий аҳамият касб этади. Биламизки, бошланғич синфлардаёқ болаларда билим олишда фарқланиш бошланади. Баъзилари ўқувчилик мақомини ҳис этиб билим олишга масъулият билан ёндашса, иккинчилари баъзи фанларнигина қизиқиш билан ўқийдилар ва маънавий талабларга тўлиқ жавоб бермайдилар, хулқида ҳам одоб қоидаларидан чекинишлар бўлиб, иродаси сустлиги намоён бўлади.

Нихоят, тўртинчи гуруҳдагиларда ўқишга иштиёқи бўлмай, ҳаётда иродасизлик кўрсатадилар. Бундай ҳолатлар негизи болаларда мактабгча таълим натижасида болалар ҳамма нарсага бефарқ, бошқалар фикри билан ҳисоблашмайдиган моддий ва маънавий бойликларимизни асраб – авайлашга ҳаракат қилмайдиган бўлиб вояга етади ва умуммаданий дунёқарашни тўғри шаклланмайди.

Баъзи пайтларда кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда ахлоқий тарбиядаги камчиликлар ташқи томондан сезилмаслиги мумкин. Лекин

улардаги бу камчиликлар улғайган сари, кейинги синфларда билиниб қолади. Масалан, худди шу ҳолат дастлаб бошланғич синфларда юз беради, бошланғич синфларда яхши ўқиган, юқори даражада ақлий ривожланган баъзи ўқувчилар кейинги синфларга ўтганда билим олишда сусайиши ёки улар билимларни енгил ўзлаштираётганлиги сабабли мағрурлик аломатлари пайдо бўлиши мумкин.

Болалар 12-13 ёшга етганда уларнинг атроф-оламга бўлган қарашлари ҳам ўзгаради. Улар воқеа – ҳодисалардан ўзгаришлар сабабини ўзлари излаб топишга ҳаракат қиладилар. Болаларда эса «маданият», «дунёқараш», «умуммаданият», «бадий маданият» тушунчаларига нисбатан фалсафий категорияларни тушуниш даражаси хилма – хил бўлади.

Тадқиқотчилар биринчи даражага юқоридаги тушунчалар мазмунини юқори савияда англаган болаларни киритади. Иккинчи даражага юқоридаги тушунчаларни ангалашда билим даражаси тор доирадаги болалар киритилади. Учинчи даражага киритилган болалар биз келтирган фалсафий тушунчаларнинг мазмуни ҳақида тўлиқ тасаввурга эга эмас. Мазкур тушунчаларни илмий асосланган ҳолда изоҳлаб бера олмайдилар. Тўртинчи, юқори даражада эса умуммаданий тушунчаларнинг илмий жиҳатларини изоҳлашда илгари олган билимлабилимлари билан мос ҳолда изоҳлаб бера оладилар. [5;7;]

Мазкур даражалар болаларнинг билишга доир имкониятларининг умумлашган умуммаданий қарашлари хусусиятлари билан туташ келишини аниқлашга ёрдам беради. Болаларнинг умуммаданий дунёқарашини шакллантиришда уларнинг бошқа тушунчаларни англаши даражаси ҳам ҳисобга олинади. Шу билан бирга интеллектуал жиҳатларнинг бойиши ҳали дунёқарашнинг таркиб топишига олиб келмайди. Кўпчилик ҳолларда шахслик сифатларининг шаклланганлиги ҳамда биринчи ўринда шахснинг маънавий йўналишига боғлиқ бўлади. Бундай таъсир айниқса болалик даврида кучли бўлиб, бу муҳим муносабатлар болаларни ўраб олган атроф-оламга боғлиқдир. Ана шу даврда ота оналаримиз ва оиладаги ёши катта инсонлар болаларга уларни ўраб турган нарсалар, воқеа-ҳодисаларда ҳам инсоний қарашлар, тасаввурлар, қизиқишлар, истаклар мавжудлиги ҳақида кенгроқ маълумот беришса тарбия усулларида уйғунлик акс этади.

Айтиш жоизки, оилага хос анъаналар, қадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг муҳими, фарзандлар оилавий ҳаёт мактаби орқали жамият талабларини англайди, ҳис этади. Тарбия усулларида уйғунликнинг бузилиши умуммаданий дунёқарашнинг бузилишига олиб келадик, ҳозирги даврда баъзи ёшларда бу ҳолат кузатилмоқда. Тарбиявий таъсирнинг бу уч таркибий қисмини ҳисобга олиш болалар умуммаданий дунёқарашини шакллантиришда уларга табақалашган ёндашувни амалга оширишга имконият беради. Чунки баъзиларда билим ва малака етишмайди, уни етказиш керак, иккинчиларида эса ижтимоий – маънавий йўналганлик муҳим ҳисобланади, учинчилари олган билимларини ҳаётга, амалиётга татбиқолган билимларини ҳаётга,

амалиётга татбиқ эта олиши керак, ва ниҳоят ўртинчилари учун ҳар учала йўналиш бўйича махсус тарбиявий ишларни ташкил этиш зарур. [4;]

Кейинги босқичда болаларнинг дунёқараши ва эътиқодини шакллантириш механизмини яратиш асосида болалар умуммаданий дунёқараши шаклланади. Демак, баркамол шахс тарбиясида психология фани билан педагогиканинг ўзаро алоқадорлиги, ҳар бир тарбияланувчининг ёш хусусиятлари ҳамда унинг интеллектуал ривожланишини ҳисобга олмай туриб, унинг ва маънавий маданиятини таъминлаш мумкин эмас. Бу борада педагогик фаолиятнинг йўналишлари ва технологияларини ўз ичига олган бола – ёшларнинг психо – физиологик ривожланиши ва бу ривожланиш фаолиятнинг асосий турлари – муассасидаги шарт – шароитлар билан уйғун бўлиши талаб этилади.

Маънавий маданиятга эса ижтимоий онгнинг барча шакллари, яъни фалсафий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашлар, шунингдек, маданият муассасалари, маориф, таълим-тарбия, ўрта, олий ва ўрта махсус таълим, фан, оммавий ахборот воситалари, санъат, халқ маънавий ижодиётининг барча турларини киритилади. Юқоридаги фалсафий мезонларга таянган ҳолда биз болаларда умуммаданий дунёқарашни шакллантиришга доир қуйидаги мезонларни ишлаб чиқдик. Булар:

- умуммаданиятнинг мазмун-моҳиятини тушуниши;
- ўз миллий маданияти ва бошқа халқларнинг маданиятларига ҳурмат туйғуси;
- ўз – ўзига ҳурмат;
- тарихий онгининг шаклланганлиги;
- мен ва вандализм (маданий бойликларни ғорат қилувчиларга қарши кураши);
- маънавий ва моддий бойликлар, маънавий ва моддий бойликларга ижобий муносабат;
- тасаввур ва фантазия (мен ва миф);
- эстетика ва тарбия (мен ва гўзаллик);
- ахлоқий тарбияланганлик (бошқаларнинг ҳолатини ҳис этиш);
- маънавийлилик (мен ва менинг қалбим);
- экологик маданияти (атроф – оламга муносабат);
- ўз фаолиятида умуммаданий дунёқарашини намоён эта олиши. [6;]

Боланинг умуммаданий дунёқараши тизимли жараён бўлиб, миллий-психологик асосда болаларга маълум тарихий ва маданиятга оид назарий билимларни ўзлаштириши, айниқса, ўз атрофини ўраб олган теварак олам ва турмуш маданияти элементлари, яъни маданиятнинг таркиб топишига туртки бўлган урф – одатлар, хулқ – одоб, меҳнат ва маданиятнинг келиб чиқиши, ўзига хослиги ва манбалари билан таништириш асосида амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам дастлабки таъкидловчи экспериментда болаларнинг умуммаданий дунёқарашини аниқлашга ҳаракат қилдик.

Бунда биз болаларнинг:

– ҳаёт воқеа - ҳодисаларидаги умуммаданий кадриятларни кўра олиши, тушуниши, уларни идрок эта олиши, ундан фахрланиши ва умуммаданиятда тутган ўрнини англаши;

– воқеа - ҳодисаларнинг маданий қимматини баҳолай олиши;

– умуммаданий қонуниятларга риоя қилган ҳолда яшашга эҳтиёж ва талабнинг мавжудлиги;

– умуммаданий кадриятларни кўпайтириш ва унга ғамхўрлик қилишда ҳар қандай фаолиятга тайёр туриши;

– умуммаданий дунёқарашга доир ўз билимини такомиллаштириб бориши кабиларга эътибор бердик.

Болаларнинг умуммаданий дунёқарашини аниқлашда юқоридаги талаблар билан бир қаторда фалсафий мезонларга таянган ҳолда куйидаги педагогик мезонларни белгиладик.

Бу мезонлар куйидагилардан иборат эди:

– маданият, умумбашарий маданият ва миллий маданиятнинг моҳиятини англаши;

– ўзбек халқи маданиятининг тарихий ривожланишини билиши;

– моддий ва маънавий маданият турларини билиши ва фарқлай олиши;

– маданиятнинг таркибий қисмларини билиши ва фарқлай олиши;

– маданият ва маънавий кадриятлар, маданият ва анъаналарни таърифлай олиши;

– цивилизация ва маданиятнинг фарқи ва ўзаро алоқасини тушуниши;

– шахс, маданият, дунёқараш каби тушунчаларнинг ўзаро боғлиқлигини билиши;

– сиёсий маданият, иқтисодий маданият, ахлоқий маданият, эстетик маданият, миллий тил, фан, дин, сиёсат каби маданиятнинг таркибий соҳаларини бир-бири билан уйғунлигини тушуниши; маданиятнинг буюк намоёндаларини билиши;

– маданият муассасалари ва уларнинг вазифаларини тушуниши. [6;]

Оилада ёшлар умуммаданий дунёқарашни даражасини аниқлаганда, юқоридаги мезонлар эмоционал-эстетик, интеллектуал – билишга кўникма ва болалар қобилияти ҳамда эҳтиёжлари кўрсаткичи бўлиб, ҳозирги даврда шахсга хос хислат даражаси билан белгиланади.

– маданиятнинг буюк намоёндаларини билиши;

– маданият муассасалари ва уларнинг вазифаларини тушуниши.

Оилада ёшлар умуммаданий дунёқарашни даражасини аниқлаганда, юқоридаги мезонлар эмоционал-эстетик, интеллектуал – билишга кўникма ва болалар қобилияти ҳамда эҳтиёжлари кўрсаткичи бўлиб, ҳозирги даврда шахсга хос хислат даражаси билан белгиланади.

– мулоқот ва хулқ-одоб маданияти;

– ташқи қиёфа маданияти;

– бўш вақтни ташкил этиш маданияти;

– турар жойларини эстетик ташкил қилиш маданияти;

в) меҳнат маданиятига доир:

– меҳнатга ҳаётий эҳтиёж сифатида тушунча ҳосил бўлганлиги;

- меҳнат маданияти ҳақида бошланғич тасаввурнинг пайдо бўлганлиги;
  - г) санъатга доир:
    - бадиий маданиятга, бадиий асарларга, унинг шакли ва мазмунига доир тасаввурга эга эканлиги;
    - санъат турлари, унинг жанрларини таснифлашни билиши;
    - ижодкорлик, бадиий метод ва услуб, йўналишлар ҳақида тасаввурга эгалиги;
    - бадиий – эстетик қадриятлар; ўзбек адабиёти ва унинг миллий анъаналари, тасвирий санъат, Шарқ миниатюра санъати, скульптура, қадимги меъморий мажмуалар (масалан, Самарқанд, Бухоро, Хива ва бошқ.), тарих ва маданиятнинг миллий обидалари, дунё цивилизацияси намунаси сифатида;
    - халқ декоратив-амалий санъатининг анъанавий турлари; мусиқа санъати;
    - халқ санъати ва маданияти; ўтмишда ва ҳозирги даврда халқ турмуш маданияти; турар жойлар эстетикаси; миллий либослар; уй-рўзғор буюмлари ва бошқалар.
  - д) маданиятнинг миллий масалалари:
    - маданиятнинг миллий шакллари ҳақида тасаввурга эга бўлиши;
    - маданиятнинг миллий ва халқчиллиги, ижоднинг миллий ва байналмилаллиги диалектикаси.
  - е) бадиий – эстетик идрок этишга бадиий маданиятнинг барча турларини, унинг «тили»ни билиши;
    - бадиий-эстетик таҳлилга доир тасаввурга эга бўлиши. [6;]
- Хулоса қилиб айтганда, халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ҳар қайси миллатнинг ўзига хос маданиятини шакллантириш ва юксалтиришга оиланинг ўрни ва таъсири беқиёсдир. Шунингдек, инсон феъл–атворини ва дунёқарашини белгилайдиган ғоявий мезон ва қарашлар тўғрисидаги дастлабки тасаввурлар оила шароитида, ота-онанинг ибрат намунасида шаклланади ва таркиб топа боради.
- Фойдаланилган адабиётлар рўйхати
1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маҳалла институтини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4944–сон Фармони//. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 3 февраль
  2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 2 февралдаги “Хотин -қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 5325-сон Фармони [www// lex. Uz](http://www.lex.uz)
  3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 31 декабрь 1059-сонли “Узлуксиз маънавий тарбия концепциясини тасдиқлаш ва уни амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. [www// lex. Uz](http://www.lex.uz)
  4. Мусурмонова О. Фарзандларимга насиҳатлар. Тошкент. Yoshlar nashriyot uyi, 2020, -186 бет